

Å ta liv i kamp

- En operativ, moralsk og psykologisk utfordring

Gudmund Waaler, Sjøforsvarsstaben/Sjøkrigsskolen
Rolf Eivind Monsen, Sjøkrigsskolen
Gerry Larsson, Försvarshögskolan Karlstad
Sofia Nilsson, Försvarshögskolan Karlstad

Sammendrag

I denne studien kartlegger vi hvordan det oppleves å ta liv i kamp. I forlengelse av det drøfter vi hva som skal til for å bli i stand til å drepe i skarpe operasjoner. Studien viser at soldater ikke opplever moralsk stress når de tar liv i situasjoner der de selv er truet. Våre funn peker i retning av at det er naturlig for mennesker å ta liv når situasjonen tilsier at det er helt nødvendig for å overleve samtidig som den sosiale rammen anerkjenner handlingen. Trening som vektlegger at soldater utsettes for sterkt gruppepress og rollemodeller med sterk autoritet, er ikke nødvendig for å sette soldater i stand til å drepe. Våre funn viser at soldater som har tatt liv i situasjoner der de har vært i livsfare, ofte opplever mestring og personlig vekst (PTG) etter hendelsen. I studien referer vi til et kvalitativt forskningsprosjekt der vi har intervjuet 28 soldater.¹ Vi referer også til et kvantitativt materiale der 82 soldater deltok. I denne studien drøfter vi våre funn i relasjon til ulike teoretiske modeller som forsøker å svare på vår problemstilling.

¹ Resultater fra denne undersøkelsen vil bli presentert i sin fulle bredde i bokform i 2018.

Å stå ansikt til ansikt med døden

Året er 2007. Sju norske jegere ligger på en høyde og holder vakt over en landsby. Det er ikke en hvilken som helst landsby. Provinguvernøren vokste opp i landsbyen og broren hans bor der fremdeles. Taliban har vært aktive i området og provinsguvernøren har bedt de norske soldatene holde utkikk. I landsbyen er det bare et par afghanere som har våpen de kan forsvare seg med. Helge (38)², en av de norske soldatene, går streifvakt alene. Klokken er halv tolv. En og annen hund gjør, ellers er det mørkt og helt stille. Plutselig står han ansikt til ansikt med tre Taliban-soldater. Avstanden er under 10 meter.

- [J]eg sier "dress" som betyr stopp. [De] svarer (...) med å (...) skyte (...) Jeg blir truffet med en gang i skulderen, så går jeg ned. [J]eg trekker pistolen og starter å skyte tilbake på de tre (...). Jeg treffer han ene og de (...) trekker seg tilbake [og] forsvinner veldig fort. Så begynner fem til å skyte, de (...) er lengre unna, ca. 75 meter (...) de (...) skyter [mot] munningsflammen fra mitt våpen. [For meg er de et] veldig lett mål. [D]e har ikke nattoptikk så de står bare oppreist, mens jeg har nattoptikk. [J]eg har (...) "aim point" på våpenet [og] ser prikken der framme og strålen som går i dem (...). I starten er det veldig lett å treffe fordi de står oppreist (...), to stykker ramler. [D]a skjønner de at jeg ser dem og de kaster seg ned, (...) Hver gang jeg skyter så skyter de massivt tilbake igjen. [T]re andre har også kommet og forsterket dem (...) jeg skøyt og de skøyt og jeg skøyt og de skøyt, jeg hører kulene hvine forbi. Jeg begynner (...) å stresse [og sliter] med magasinbytte. Jeg skjønner ikke helt hvorfor jeg ikke har fryktelig vondt (...). Jeg blør veldig mye [og] tenker at nå må jeg enten komme meg tilbake eller så [vil] en av de veenene kulene treffer meg midt i pannen (...) Ganske intenst, ganske skremmende (...). [Mine medsoldater] hører at jeg roper sanitet. [N]år jeg blir såret der framme så gjør jeg ingen kognitive tankeprosesser (...), jeg handler kun på drill.

Når Helge kommer seg i sikkerhet tilbake hos kollegene, må han ligge ganske lenge og vente før han blir hentet ut med helikopter. Han får tid til å reflektere og reagere. Han er skadet og vet han var nær ved å miste livet. Han har skutt og drept flere motstandere. Nå vet han at krig er alvor – blodig alvor. Den sterke følelsen av stress fra situasjonen forsvinner raskt. Han kjenner en stikkende smerte i skulderen. Pusten er blitt normal. Nå kjenner han på glede – intens glede. Han lever! Samtidig kjenner

han på en følelse av sorg. Han kunne vært død. Hvordan skulle det da gått med Aud og barna?

Problemstillinger

I denne artikkelen ser vi nærmere på *hvordan det oppleves å ta liv i kamp*. I forlengelse av det drøfter vi *hva som skal til for at mennesker blir i stand til å ta liv i en skarp operasjon*. Vår drøfting skal belyse hvilke forutsetninger normale mennesker har for å ta liv og *hvilken trening som er nødvendig for å utdanne moralske og effektive soldater som er i stand til å bruke vold når de må*. Finner vi at mennesket har en medfødt destruktiv side som setter dem i stand til å drepe, vil det bli viktig å utstyre soldater med moralske holdninger som begrenser voldsbruken. Er svaret at mennesker har en medfødt motstand mot å ta liv, må vi bevisst bruke sterke virkemidler under oppøving for å sette dem i stand til å drepe i en krig. Drøftingen av denne problemstillingen er ikke ny. Litt forenklet kan vi si at det finnes to helt ulike forklaringsmodeller blant fagfolk som har arbeidet med våre problemstillinger. Før vi vender oss til vårt empiriske materiale, gir vi en kort gjennomgang av relevant teori for å belyse ulike forklaringsmodeller.

Empirisk materiale og metode

Vi har intervjuet 17 norske og 11 svenske soldater i alderen 27 – 55 år. Samtlige har vært i krevende situasjoner og/eller hatt lederansvar for soldater som har vært i ulike krevende situasjoner. Operasjonene i materialet omfatter ordinære hæroperasjoner, mindre patruljeoppdrag og rådgivningsoppdrag for afghanske militære avdelinger. 6 av soldatene var ledere på høyt nivå, 8 var ledere på mellomnivå og 16 var underordnede soldater. 7 av soldatene hadde bakgrunn fra kystjegermiljø, to var marinejegere, en hadde bakgrunn fra flyvåpenet og 18 hadde bakgrunn fra hæren. Soldatene er ikke en homogen gruppe, men innehadde en rekke ulike spesialistfunksjoner.

Vi har brukt semistrukturerte intervjuer. Vi har intervjuet personer vi forventet hadde mye informasjon om tema vi forsket på (intensity sampling). Informantene tipset oss om kolleger de mente kunne tilføre undersøkelsen nye perspektiver (snowball effect). Metodisk har vi valgt å gjennomføre en temafokusert analyse der vi tar for oss ulike fenomener i intervjuene (Kvale 1997). Fremstillingen i denne artikkelen bygger på en tematisk bredere analyse av dette materialet som blir publisert i bokform i 2018 (Waalder et al. 2018).³ Vi har også tatt med noen tall fra en kvantitativ spørreundersøkelse

² Vi bruker fiktive fornavn på intervjuobjektene. Parentesen viser til alderen vedkommende hadde da vi tok opp intervjuet.

³ Denne artikkelen er ledd i et forskningssamarbeid mellom Sjøkrigsskolen i Bergen og Försvarshögskolan i Karlstad. Vi har publisert flere artikler: Hyllengren et al., 2016. Nilsson et al. 2012. Nilsson et al. 2015. Nilsson et al. 2014. Waalder et al. 2013. Waalder et al. 2017.

vi har gjennomført blant norske og svenske soldater (Nilsson et al. 2013).⁴

Har mennesket en medfødt evne til å ta liv?

Psykologen David Grossman er sentral i den faglige debatt knyttet til det å ta liv i krig. Hans teorier leses, drøftes og brukes av våre soldater (Möller, 2010; Waaler, 2013). I USA preger hans tankegang opptreningen av soldater. Grossman hevder normalt fungerende mennesker har *en naturlig motstand mot å drepe* (Grossman, 1996). Fordi mennesker har en naturlig motstand mot å ta liv, må man bruke sterke virkemidler under trening ved militær avdelinger: 1) Soldater må rekrutteres i *ung alder* så man kan forme dem. 2) Utdannelsen skal ledes av *autoritære rollemodeller*. 3) Soldatene må gjennomgå hard trening slik at teamet blir deres *primærgruppe*. Under trening påføres soldatene *gruppepress*. 4) Soldatene må lære *moralske utkoblingsmekanismer*. Spørsmålet er om det er nødvendig å anvende så sterke sosialpsykologiske virkemidler for å bli i stand til å ta liv. Det kan være grunn til å undersøke bakgrunnen for den tenkningen Grossman står for. Selv henviser han til S.L.A. Marshall. I boken *Men against fire* (1947) påstår Marshall at 75% av soldatene unngår å skyte mot fienden når de har anledning til det. Det empiriske materialet Marshall bygger på er omdiskutert (Spiller, 1988; Smoler, 1989). Blant teoretikere som ønsket å forstå voldsbruken i andre verdenskrig, finner vi lignende tanker. Flere ønsker ikke å legge det moralske ansvaret på normale mennesker, men hevder at det er en liten gruppe som står bak grusomhetene. Psykologen Gustave Mark Gilbert mener å kunne påvise at nazistiske ledere han undersøkte i Nürnberg hadde en felles personlighetskultur av spesielt avskyelig art (Gilbert, 1947; El-Hai, 2014; Welzer, 2012). Filosofen Theodor Adorno og psykologene Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson og Nevitt Sanford mener det finnes en spesiell autoritær personlighetstype med lederevner som forledet det tyske folk (Adorno, 1950; Reich, 1933). Vi står igjen med en todelt forklaringsmodell: 1) Normale mennesker må gis spesiell trening for å bli i stand til å ta liv i krig. 2) Når det skjer så mye grusomt i krig, legges ansvaret på en liten gruppe autoritære og avstumpete ledere som er vant til å undertrykke egne behov. Denne forklaringsmodellen står ikke alene.

Psykologen David M. Buss hevder at *alle mennesker har en medfødt evne til å ta liv*. Mennesket har alltid måttet kjempe for å overleve og reproducere seg. Det betyr ikke at vår natur automatisk tvinger oss til å ta liv når vi blir truet. Drap er en av flere mulige strategier mennesket

til alle tider har valgt for å løse ulike problemer (Buss, 2005). Denne teorien understøttes av flere fagfolk som har skrevet om krigsrelatert vold. I boken *Reserve police Battalion 101* (1992) beskriver Christopher Browning hvordan en gruppe middelaldrende tyske politimenn uten spesiell trening eller politisk indoktrinering frivillig deltok i masseavretting av 1700 jødiske menn, kvinner og barn i Lomazy 13 juli 1942. Bare 12 av 500 politimenn nektet å delta (Browning, 1998). Psykiateren Douglas Kelly avviser at det finnes spesielt onde og autoritære personligheter. I sin bok *22 Cells in Nuremberg* (1947) konkluderte han med at nazilederne "...var svært intelligente og psykiatrisk normale menn". (El-Hai, 2014) Sosiologen Zygmunt Bauman fremhever at bare 10% av SS soldatene kan regnes som "unormale". I all hovedsak er det normale og friske mennesker som begår overgrep i krig (Bauman, 2006). Filosofen og soldaten Jesse Glenn Gray hevder at mennesker har "*delight in destruction*" som blir synlig i krig (Gray, 1970). Hos Buss, Bauman, Kelly og Browning blir to momenter fremhevet: 1) Normale mennesker er i stand til å ta liv uten spesiell trening. 2) Vi bærer alle på et potensielt til ondskap.

Når Bauman skal forklare hva som gjør at det skjer overgrep i krig, peker han på den kraften som ligger i *sosiale og organisatoriske mekanismer* (Bauman, 2006; Zimbardo, 2007; Windslow, 1999; Milgram, 1961). Organisasjonskulturen og de sosiale rammene legger premisser for hvordan vi handler i ulike situasjoner. Moralske hemninger mot voldsbruk kan uthules når vold autoriseres og utøves som en rutine. Det forsterkes av organisasjoner der disiplin er et ideal, individuelle meninger har lite rom, ansvaret plasseres hos en leder og den individuelle samvittighet underordnes organisasjonens behov. Samtidig forklarer ikke sosiale forhold all form for voldsbruk. Filosofen Arne Johan Vetlesen understreker at vi ikke skal frata enkeltmennesker moralsk ansvar for det de er med på, selv om de blir utsatt for sosialt press. Enkeltindivider kan handle på tvers av autoritet og gruppepress. (Vetlesen, 2014)

I utgangspunktet kan det se ut til at det er stor avstand mellom den begrensende voldsbruken våre soldater utfører i Afghanistan og voldsbruken i andre verdenskrig. Vi tror allikevel denne litteraturen får frem problemstillinger som er helt sentrale for våre soldater og vårt militære system. Det er nødvendig å undersøke om vi har en medfødt motstand mot å ta liv. I så fall må vi anvende sterke sosialpsykologiske virkemidler under opptrening for å bli i stand til å drepe. Hvis vi derimot forutsetter at alle mennesket har et medfødt potensielt til ondskap som kan bli synlig når (den

⁴ Undersøkelsen er gjennomført ved den svenske «Försvårshögskulan» og utgjør et separat tillegg til rapporten "Milittært ledarskap och emotionshantering i akuta situationer som innehåller moraliska dilemman" (Nilsson et al., 2013). Rapporten bidrar bl.a. til å kartlegge offiserers håndtering av emosjoner knyttet til akutte stresssituasjoner som innebærer moralske dilemma.

sosiale konteksten) tillater det, vil dette ha store konsekvenser for opp trening. Da må vi ha fokus på å forhindre unødvendig voldsbruk under oppøving. Vi vender oss til det empiriske materialet for å granske disse spørsmålene videre.

Personlig ansvarsfølelse

I vår vestlige kultur vektlegges det individuelle ansvaret for moralske valg (Vetlesen, 2014). Vår analyse av intervjuene viste at de svenske og norske soldatene hadde en sterk *ansvarsfølelse* for handlinger de utfører i krig. Soldatene viser ikke til gruppepress i forhold til autoritetspersoner eller ordre når de skal begrunne sine handlinger. En ledelsesfilosofi med vekt på *desentralisert ansvar*, preger norske og svenske soldater. Helge (38) som leder et lite team av norske jegere, uttrykker seg slik: "[A]lle må være ledere (...) [Jeg ønsker å] trekke den terskelen for å ta ansvar og være leder så langt ned som mulig." Dette korresponderer med den militære ledelsesfilosofien - *oppdragsbasert ledelse*. Her vektlegges "...individuell initiativkraft, decentralisert beslutsfattende [och] individuelt ansvarstagande."⁵

Nå er det ingenting som tyder på at oppdragsbasert ledelse nødvendigvis forhindrer voldsbruk. Denne ledelsesfilosofien ble også anvendt av tyske styrker i 2. verdenskrig. Samtidig ser vi av intervjuene at soldatene har en sterk ansvarsfølelse som ikke bare knytter seg til oppdraget de skal løse. Soldatene er selv opptatt av det *moralske ansvaret* de har. Mons (48) som var sjef for det norskdrøvne hovedkvarteret i Afghanistan i 2007 lærer soldatene å stille tre grunnleggende spørsmål når de tar vanskelige beslutninger: Er det en lur handling? Er det rett handling? Er det en god handling? Hensikten er å hjelpe soldatene å finne frem til gode moralske handlinger på grunnlag av egne vurderinger. I perioden etter at soldatene har tatt liv ser vi at mange av dem opplever at de har det individuelle ansvaret for det de har vært med på. (Tab. 1; mean 4.13) Det betyr ikke nødvendigvis at de angrer på voldsbruk i kamp. Et flertall av soldatene opplever at det var rett å ta liv i kamp. (Tab. 1; mean 5.60).

Intervjuene bærer preg av at soldatene opplever samholdet sterkt. Flere av dem viser gjennom ord og handling at de er villige til å ta stor risiko for å redde kolleger. Bernt (27) mener det er helt avgjørende at en soldat er "...villig til å ta den kula for mannen ved siden av seg." Mange av soldatene opplever teamet de er en del av som sin primærgruppe. Selv om soldatene opplever at

de tar selvstendige beslutninger og desentralisert ledelse er et ideal, mener vi å se at gruppen de tilhører også har stor innflytelse på soldatene. Dette kommer også tydelig frem av tabell 1 som viser at de fleste soldatene opplever stort behov for å beskytte sine medsoldater etter å ha vært i kamp (Tab. 1; mean 6.47)

Tabell 1. Følelser i perioden rett etter hendelsen der liv ble tatt (opp til en måned etter) Middelerdien, standardavviket i parentes.

Aspekter	M (SD)
Det er mitt ansvar	4.13 (2.42)
Det er rett å ta liv i krig	5.60 (1.64)
Jag må beskytte mine medsoldater	6.47 (1.10)
Jag er redd for å dø	2.20 (1.42)
Jag ser att mine medsoldater er redde	2.93 (1.58)
Mitt yrke er meningsfullt	4.60 (1.96)
Svarskala går fra 1 (helt uenig) til 7 (helt enig)	

Vi kan konkludere med at soldatene har en sterk individuell moralsk ansvarsfølelse for handlinger de er med på. Ansvarsfølelsen omfatter også kollegene i gruppen. Det sterke samholdet kan bære i seg et potensiale til negativ kohesjon og gruppetenkning. Det vil derfor være av stor betydning at gruppen har en god felles kodeks. Da kan kraften som ligger i samholdet i gruppen tjene til å beskytte dem mot å handle umoralsk.

Hvordan opplever norske og svenske soldater å ta liv i Afghanistan?

Reaksjonene soldatene beskriver når de tar liv må forstås på bakgrunn av at kampsituasjonen er ekstremt stressende. Stress påvirker alle sansene og gir en rekke sterke fysiske utslag. I intervjuene har vi fått beskrevet følgende fysiske reaksjoner: "...umiddelbart adrenalin 'rush'", hyperventilering, selektiv hørsel (hører bare farlige lyder), små muskelgrupper responderer i mindre grad enn store, endrer synsintrykkene, endrer tidsopplevelsen, endret hjerterytm, kaldsvette, fjerner umiddelbar smerte ved skade, endrer opplevelsen av tid og fører til at soldatene skriker til hverandre. Det er viktig å merke seg at soldatene ikke reagerer likt. Noen får mange fysiske utslag på stress og sterke følelser, mens andre få svært få fysiske reaksjoner og er følelseskalde.

⁵ "Detta kommer till uttryck i uppdragstaktiken, präglad av individuell initiativkraft, decentraliserat beslutsfattande, individuellt ansvarstagande och ömsesidigt förtroende mellan chefer och personal." Vår militära profession – agera när det trängs. 2016. <http://www.forsvarsmakten.se/siteassets/4-om-myndigheten/vart-uppdrag/underbilaga-1-1-fm2025-1597-7-fmsi-2015-a1-var-militara-profession-med-var-vardegrund.pdf> (25.01.18 10:26) "Oppdragsbasert ledelse innebærer at alle oppdrag må ses i lys av intensjonen med oppdraget. Det skal følgelig skapes rom for de-sentraliserte beslutninger og handlinger i sjefens ånd" Forsvarets fellesoperative doktrine (FFOD) 2014. <https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/id/317149/FFOD%202014.pdf> (25.01.18 10:26)

Intervjuene viser at graden av stress påvirkes av flere faktorer; personlige forutsetninger (robusthet), erfaring, trening og sosial støtte. Selv om soldatene vi har intervjuet reagerer veldig ulikt på stress, følger reaksjonen hos majoriteten et visst mønster; 1) alarmreaksjon (negativt stress), 2) motstand og engasjement (positivt – stress), 3) tap av engasjement (stress over tid) og 4) fysisk utmattelse. Vi har også sett at de sterke emosjonene veksler fort. Soldater som opplever sterk redsel, kan plutselig oppleve sterke positive følelser når faren reduseres.

Kampsituasjonen utløser også en rekke ulike følelser. Da vi spurte soldatene om hva de følte når de tok livet av motstandere de så og vet de drepte, fordelte reaksjonene seg i tre ulike grupper.

Gruppe 1: Flere av soldatene opplever å få sterke positive følelser når de tar liv. Vi har også sett at soldater i et team kan reagere positivt følelsesmessig hvis en av kollegene dreper motstandere. En nærmere analyse av intervjuene tyder på at de sterke positive følelsene best kan beskrives som overlevelsesglede. Vi må forstå denne reaksjonen med bakgrunn i det ekstreme stresset soldatene i intervjuene beskriver når de er i kamp og redselen de har for å bli skadet. Sterke emosjoner veksler fort. Soldater som opplever redsel, opplever ofte sterke positive følelser hvis faren reduseres fordi de har tatt liv av motstander. Dette korresponderer med funn i spørreundersøkelsen. Av tabell 2 fremgår det at en del av soldatene opplever glede (mean 2.43) og blir lettet (mean 3.33) når de tar liv.

Gruppe 2: Flere soldater setter ord på at de har lite følelser når de tar liv i kamp. Knut (37) har sett at kolleger kan få en sterk god følelse når de dreper. Selv føler han ingen "...seier eller rus eller noe sånt." For Knut er det ikke et mål i seg selv å ta liv hvis man er soldat, men et nødvendig onde der hensikten er å redde andre liv. For Jørn (32) er det viktig å få en bekreftelse på at han mestrer å ta liv når situasjonen tilsier at han må. Samtidig understreker han at det ikke gir ham noen glede. Han beskriver det å ta liv av et annet menneske som "...en stor greie." Både Knut og Jørn har ideologiske grunner for å reagere med lite følelser. Samtidig er det grunn til å tro at dette også henger sammen med personlige forutsetninger. Mye tyder på at Knut og Jørn er robuste personer (hardiness) som takler stress (resilience) godt. Det innebærer at de vil kunne håndtere en kampsituasjon uten å få sterke emosjoner.⁶ Mange av soldatene i spørreundersøkelsen rapporterer at de ikke har følelser når de tar liv (mean 4,15).

Gruppe 3: Noen soldater setter ord på at de kjenner på negative emosjoner når de er i kamp. Oscar (45) har ikke noen betenkeligheter mot å skyte en motstander. I kamp der han blir skutt på kjenner han på "...en jätteiska egentlig, man blev förbannad..." De sterke følelsene henger helt tydelig sammen med at soldatene er truet på livet. Dette gjenspeiles også i tabell 2. Redsel (mean 2.79) og sinne (mean 2.36) skårer nesten like høyt som glede (mean 2.43) og opplevelsen av å bli lettet (mean 3.33) når man tar liv. Hat får lavere skår blant soldatene (1.79). Blir noen av kollegene skadet eller drept, er det mange soldater som kjenner på en følelsesmessig aktivering som motiverer dem til å gå i kamp. Filip (49) beskriver følelsene han hadde etter han hadde mistet en medsoldat: "[Man] skulle kunna skjuta vem som helst som hoppar fram ju, för att man är arg." Reaksjonen er umiddelbar. Ingen av soldatene bærer med seg noen hevntanker i ettertid.

Gruppe 4: Flere soldatene opplever at de er urolige etter å ha vært i kamp. Denne uroen knytter seg ikke nødvendigvis til en følelse av ikke anger. Alf (29) vil gjerne vite hvordan det gikk med den personen han skjøt på kloss hold. Cato (30) og Filip (49) sitter igjen med en usikkerhet og vil gjerne vite hvem den drepte motstanderen var. Elias (25) er den eneste som bærer med seg en uro som kan betegnes som anger etter å ha vært i kamp. Paradoksalt nok er det ikke knyttet til at han tok liv. Elias (25) ventet for lenge med å skyte for å være sikker på at det var en motstander han siktet på. Konsekvensen var at en afghansk medsoldat ble drept. Han angrep på at han ikke skjøt motstanderen med en gang.

Tabell 2. Følelser når man tar liv. (Middelverdien, standardavviket i parentes.)

Aspekter	M (SD)
Hat	1.79 (1.31)
Sinne	2.36 (1.50)
Skyld	1.36 (0.84)
Sorg	2.00 (1.71)
Lettet	3.33 (2.13)
Glede	2.43 (2.21)
Redsel	2.79 (1.85)
Ingenting	4.15 (2,73)
Svarskala går fra 1 (helt uenig) til 7 (helt enig)	

⁶ Personer som er robuste (hardiness) og/eller fungerer godt under stress (resilience) vil være mindre utsatt for å utvikle Post traumatisk stress syndrom (Bonanno, 2004; Lepore et al. 2006).

Selv om kampsituasjonen fører til at noen soldatene blir stresset og reagerer med sterke følelser, er det ikke vårt inntrykk at det innebærer at de handler i affekt uten å tenke. I flere situasjoner der soldatene blir skadet og er i livsfare, ser vi at de velger å begrense bruken av vold til et minimum. Det kan tyde på at soldater som har sterke emosjoner og er stresset, klarer å styre følelsene. En annen mulig forklaring kan være at de blir påvirket av andre kolleger i teamet som ikke opplever sterke følelser i kamp. Vi skal nå gå videre for å undersøke om soldatene opplever moralsk stress knyttet til å ta liv.

Er det moralsk stressende å ta liv?

Moralsk stress oppstår når vi; står i et reelt dilemma, tvinges til å handle på tvers av vår samvittighet eller blir tvunget til å være en passiv tilskuere til urett (Nilsson et al., 2011; 2012; Jameton, 1984; Larsson, 2010; 2015). Da vi analyserte intervjuene hadde vi forventet å finne at det å ta liv ville oppleves moralsk stressende. Hovedinntrykket er at soldatene *ikke opplever moralsk stress når de tar liv*. Dette underbygges også av funn i spørreundersøkelsen der det er flest som rapporterer at de ikke har følelser når de tar liv. Av dem som reagerer med følelser ser vi at de negative følelsene hat (Tab. 2; mean 1.79) og sinne (mean 2.36) ikke er mer fremtredende enn de positive følelsene av å bli lettet (mean 3.33) og kjenne på glede (mean 2.43). Dette inntrykket forsterkes når vi ser på følelser mer enn en måned etter hendelsen (tabell 3). Soldatene har *lite skyldfølelse* når de tar liv (Tab. 2; mean 1.36) og sliter i liten grad med skyldfølelse en måned etter hendelsen (Tab. 3; mean 1.53)

Tabell 3. Følelser etter hendelsen (mer enn en måned). Middeldverdien, standardavviket i parentes

Aspekter	M (SD)
Hat	1.53 (0.92)
Sinne	1.47 (0.74)
Skyldfølelse	1.53 (0.64)
Sorg	2.00 (1.77)
Lettet	2.20 (1,66)
Glede	2.27 (1.83)
Redsel	1.73 (1.49)
Ingenting	3.80 (2.6)
Svarskala går fra 1 (helt uenig) til 7 (helt enig)	

Dette bilde er ikke helt entydig. Intervjuene viser at det er tre ulike forhold som kan bidra til moralsk stress når liv blir tatt: 1) Hvis soldatene er usikre på egen persepsjon og ikke vet hvem de skyter mot, kan det oppleves moralsk stressende. 2) Det kan knytte seg moralsk stress til valg av våpen. Den vestlige styrken disponerer alt fra lette håndvåpen til bomber. 3) Noen av soldatene vi intervjuet opplevde det moralsk stressende å ha sterke (positive eller negative) følelser når de tar liv. En nærmere gjennomgang av intervjuene viser at soldatene er veldig opptatte av å ha et godt sinnelag. Å føle sterke positive eller negative emosjoner kan skape større samvittighetskvaler enn selve handlingen.

Skal vi oppsummere våre funn kan vi si at graden av moralsk stress når soldater dreper i kamp er situasjonsbestemt. Blir man angrepet, vet at man skyter mot motstandere og ikke bruker unødvendig kraftige våpen som kan ramme uskyldige, oppleves det ikke problematisk å ta liv.

Hvordan legitimerer soldatene det å ta liv?

Vi har også spurt soldatene hvordan de legitimerer å ta liv. Tre ulike momenter dominerer svarene: For det første er de opptatt av at de nesten alltid skyter i *selvforsvar*.⁷ Soldatenes juridiske handlingsregler (Rules of engagement ROE) setter tydelige grenser. I Afghanistan deltar de i en krig der de ikke skal opptre unødvendig aggressivt. For det andre legger soldatene vekt på at de har gode *intensjoner* med å delta i operasjonen. De ønsker det beste for det afghanske folket. Etter å ha gjort tjeneste i Afghanistan er det mange av soldatene som mister troen på at de kan bidra til å skape fred. Det fjerner noe av legitimiteten ved oppdraget og svekker motivasjonen for videre tjeneste. For det tredje er soldatene opptatt av *motstandernes intensjoner og valg*. Bernt (27) mener alle som var til stede "...der den dagen hadde tatt et valg (...) og visste hva de gikk til." Begge parter har valgt å være der av fri vilje. Til grunn for dette argumentet ligger en tanke om *likhet og likeverd*. Samtidig finnes det noen soldater som er litt usikre på om motstander er der av fri vilje. Filip (49) har hørt historier om motstandere som deltar under tvang fra Taliban eller fordi de er fattige og får betalt. Hovedinntrykket er at soldatene ikke opplever det moralsk illegitimt å ta liv når de selv eller kollegene er utsatt for en direkte trussel, selv om de tviler på at krigen vil føre til fred.

Vår gjennomgang så langt viser at soldatene; har få betenkeligheter med å ta liv i kampsituasjoner der de blir angrepet, har få emosjonelle sperrer mot å drepe et menneske og opplever lite moralsk stress når de

⁷ FN pakten artikkel 51 se http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (26.09.2016 10:40)

gjennomfører handlingen. Et flertall av soldatene vi har intervjuet mener det er rett å ta liv når de blir angrepet (Tab. 1; mean 5.60) og kameratene er truet (mean 6.47). Intervjuene viser at de opplever mestring når de fungerer i en stressende kampsituasjon. Før vi konkluderer, skal vi undersøke om det er elementer i oppvingen som er egnet til å forklare hvorfor soldater ikke har betenkeligheter med å ta liv i kamp.

Hvilken trening er nødvendig for å bli i stand til å ta liv?

De metodene Grossman beskriver for opptrening av soldater er vel kjent innen sosialpsykologien (Grossman, 1996; Bandura, 1999). Det er grunn til å tro at de vil ha stor effekt på soldatene (Zimbardo 2007). Grossman innrømmer selv at denne typen trening øker faren for Posttraumatisk stressyndrom (Grossman 1996, 191). Spørsmålet er om denne typen trening er nødvendig, eller om det kan medføre at soldatene blir unødvendig aggressive.

Den treningen soldater i Norge og Sverige får, bygger på et annet grunnsyn. Det brukes mye drill, men drillen har til formål å automatisere tekniske ferdigheter for å frigjøre kapasitet til å tenke og ta vanskelige beslutninger. Hos Grossman er det et poeng at man skal komme over en (påstått) motstand mot å ta liv gjennom å bli utsatt for autoritet og gruppepress. I vår kontekst trenes det for å lære av egne erfaringer (Kolb 1984). Ingen trenes opp i den hensikt at de skal lyde en ordre automatisk. Fokus ligger på desentralisert ledelse og ansvar hos den enkelte med støttet av gruppen de har rundt seg. Ordre blir gitt, men sjelden i detalj. Vi finner en sterk motstand i vårt intervjumaterialet mot blind lydighet og en uventet klart kritisk innstilling til overordnede man ikke har respekt for. I tabell 4 ser vi at et flertall av soldatene anser det som sin plikt å være i stand til å ta liv (mean 5.93). Soldatene legger avgjørende vekt på at den enkelte er mentalt forberedt (mean 6.00). Selv om ansvarsfølelsen blant soldatene er utbredt ("mitt oppdrag"; mean 5.57), handler motivasjonen i liten grad om selvrealisering i yrket (mean 2.14). Samholdet i avdelingen er langt viktigere for soldatene når de skal begrunne hvorfor de var i stand til å ta liv (mean 5.50). Ledere kan få stor respekt også i vårt system, men bare hvis de har gjort seg fortjent til det. Særlig i en norsk kontekst er det tydelig at formell autoritet fra overordnede har overraskende liten betydning, mens en mer uformell autoritet har stor betydning. I intervjuene er den uformelle autoriteten knyttet opp til to ulike forhold. For det første er det noen sterke personligheter som preger miljøet og får uformell autoriteten i gruppen. For det andre gir det uformell autoritet i miljøet å ha erfaring fra skarpe operasjoner. Har man vært ute i intense og krevende kampsituasjoner og taklet det ekstreme stresset får

man respekt i miljøet. Samtidig vil vi understreke at denne respekten ikke nødvendigvis henger sammen med om man har tatt liv av motstandere. Hadde det vært tilfelle kunne vi sett for oss at det påvirket operasjonsmønstret i mer aggressiv retning. Svenske og norske offiserer ser ut til å være trent opp til kritisk tenkning på øvelser. Man er opptatt av å gjennomføre grundig og realistisk trening der man kan prøve og feile for å skaffe seg en erfaringsbank. Spørreundersøkelsen bekrefter at realistisk trening ansees som viktig for å bli i stand til å ta liv (Tab. 4; mean 5.00). På øvelser legger man vekt på å lære av andres erfaringer og se andre løse problemer. Man lytter til erfarne soldater og setter sammen team der unge kan lære ved å se på eldre soldater (Bandura, 2001). Vi har sett hvordan negative subkulturer blant soldater kan skape grunnlag for unødvendig voldsbruk. Fordi gruppen har stor påvirkning på den enkelte, er det derfor avgjørende å kvalitetssikre normene i soldatgruppen.

Tabell 4. Forhold som har bidratt til at man er i stand til å ta liv (Middelverdien, standardavviket i parentes.)

Aspekter	M (SD)
Realistisk trening	5.00 (1.88)
Det er min plikt å være i stand til å ta liv	5.93 (1.54)
Mentalt forberedt	6.00 (1.04)
Mitt oppdrag	5.57 (1.34)
Samhold i avdelingen	5.50 (1.65)
Et ønske om å få testet ut soldatyrket i praksis	2.14 (1.88)
Kjente det var meningsfullt å kjempe for en god sak	4.07 (2.37)
Jeg er modig	3.50 (1.95)
Svarskala går fra 1 (helt uenig) til 7 (helt enig)	

*If only there were evil people somewhere,
insidiously committing evil deeds,
and it were necessary only to separate them
from the rest of us and destroy them.
But the line dividing good and evil
cuts through the heart of human being.
And who is willing to destroy a piece of his heart?*

- Alexandr Solzhenitsyn (Waller, 2007)

Mennesket er tvetydig

Gjennomgangen viser at det er liten grunn til å hevde at mennesker har en sterk innebygget motstand mot å ta liv i alle situasjoner. Til tross for at norske og svenske soldater ikke er trent etter de prinsippene Grossman skisserer, er de fullt ut i stand til å ta liv i kamp. Ingen setter ord på at de dreper fordi de føler seg presset til det av gruppen eller autoritetspersoner. Soldatene opplever at de har personlig ansvar når de velger å ta liv i kamp. Samtidig er det tydelig at soldatenes evne til å slå i hjel er situasjonsbestemt og sosialt betinget. Soldatene opplever et sterkt samhold og er villige til å risikere eget liv og ta liv for å beskytte kollegene. I det sivile samfunn der situasjonen og den sosiale settingen er en helt annen, fungerer soldatene helt på linje med vanlige borgere. Vi har ikke funnet tegn på at soldatene er blitt mer voldelige av å ha vært i kamp. I en slik setting er det mer nærliggende å tenke at alle mennesker har en medfødt motstand mot å ta liv. For å finne en modell som kan kombinere viktige anliggender i de ulike modellene, vender vi oss derfor til psykoanalytikeren Ludvig Igra. Han mener mennesket i tidlig barndom utvikler to ulike perspektiver på relasjonen mellom selvet og de andre. Det ene perspektivet domineres av egeninteressen (Me). Grunnsetningen er; hva er godt for meg? Utviklingen av et ego er nødvendig for å hjelpe mennesket til å bli selvstendig. I relasjonen til de nærmeste utvikler barnet evne til empati, omsorg og altruisme (We). Tar den altruistiske siden overhånd, kan den gi oss et selvutslettende preg. Blir den egoistiske siden dominerende vil man bli seg selv nok (Igra, 2012). Igra bygger sin teori på Sigmund Freud. Han bruker litt andre ord når han beskriver den menneskelige dualismen. Han mener mennesket er i besittelse av en dødslengsel (Thanatos) og en livsbejaende drift (Libido). Den lutherske teologen Ann Heberlien mener det er viktig å akseptere det onde "...som en stadig nærværende realitet i menneskers liv" (Heberlien, 2011).

En beskrivelse av mennesket som tvetydig fungerer i forhold til vårt materiale. Mennesket bærer i seg muligheten til å være både egoistisk og destruktivt på den ene siden og omsorgsfullt og livsbejaende på den andre siden. Vi mener derfor det er grunnlag for å si at det er naturlig for mennesker å slå i hjel hvis de er i spesielle situasjoner der det kan løse vesentlige problemer. Samtidig er det rett å si at mennesket bærer med seg en motstand mot å ta liv og en vilje til å ofre livet for andre. Det sosiale klimaet og situasjonsforståelsen vil ha betydning for hva soldatene velger.

Konklusjon

Krigen i Afghanistan har vært av en helt annen kategori enn andre verdenskrig. Vestlige styrker har vært overlegne og hatt anledning til å prioritere egen sikker-

het og hvile. Det er også langt mindre som står på spill for våre soldater i Afghanistan. Med bakgrunn i dette er det interessant å se at våre soldater tar liv når situasjonen tilsier det, uten å ha vært utsatt for de treningsprinsippene Grossman anbefaler. Det viser at mennesker har en iboende evne som setter dem i stand til å ta liv i situasjoner der de er truet. Samtidig bærer vi i oss en evne til empati og altruisme som gjør at vi har et grunnleggende behov for å beskytte andre. Både altruisme og egoisme kan danne utgangspunkt for at vi tar liv i kamp. Med dette utgangspunktet er det noen felter som det er viktig å ta hensyn til:

- Mennesker er i stand til å ta liv i situasjoner der de selv eller gruppen de er en del av er truet. Utsattes soldater for en opplæring der det forutsettes at de har en innebygget motstand mot å drepe, kan det gjøre dem uønskelig aggressive.
- Menneskers evne til å vise omsorg og empati for sine medmennesker kan skape en motstand mot å ta liv. Soldater må kunne bruke moralske utkoblingsmekanismer for å kunne være effektive når de må bruke vold mot en motstander.
- Vår evne til å føle omsorg og samhold i vår primærgruppe må ikke få overskygge plikten til å løse oppdrag og ivareta sivilbefolkningen.
- Soldater må trenes i å takle fysisk stress, moralsk stress og sterke emosjoner for å bli i stand til å bevare hodet kaldt, ta gode beslutninger og handle klokt når de tar liv. De må trenes sammen for å utvikle felles normer for å unngå at menneskets destruktive sider tar overhånd i kamp.
- Soldater trenger tid til hvile og restituering i operasjoner for å avtappe stress og gjennomføre debrief. På den måten unngår vi at de negative følelsene preger dem.
- Gruppepress og autoritet påvirker soldater. Det er derfor av stor betydning at soldatene sammen utvikler gode forpliktende felles regler/kodeks for moralsk beslutningstaking og adferd.
- Det er avgjørende å vektlegge det individuelle moralske ansvaret soldatene har i krig.

Litteraturliste

- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J. og Sanford, R. Nevitt. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Brother.
- Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*. 3(3), 193-209.
- Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory of Mass Communication. *Media psychology*. 3(3), 265-299.
- Bauman, Z. (2006). [1989] *Moderniteten og Holocaust*. Oslo: Bokklubbens Kulturbibliotek
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human

- resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59(1), 20–28.
- Browning, C. R. (1998). [1992] *Ordinary Men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Harper Perennial.
 - Buss, D. M. (2005). *The murderer next door. Why the mind is designed to kill*. New York: Penguin books
 - El-Hai, J. (2014). *Nazisten og psykiateren. Det fatale møtet mellom Hermann Göring og Douglas M Kelly*. Humanist forlag: Oslo
 - *Forsvarssjefens grunnsyn på ledelse*. 2012. Oslo: Forsvaret
 - Gray, G. J. (1970). *The Warriors: Reflections on Man in Battle*. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
 - Grossman, D. (1996). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Co.
 - Gilbert, G. M. (1947). *Nuremberg Diary*. New York: New American Library
 - Harrower, M. (1976). Rorschach Records of Nazi War Criminals: An Experimental Study after Thirty Years. *Journal of Personality Assessment*. 40:4
 - Heberlien, A. (2011) *En liten bok om ondskap*. Oslo: Cappelen Damm
 - Hyllengren, P., Nilsson, S., Ohlsson, A., Kallenberg, K., Waaler, G., & Larsson, G. (2013). Contextual factors affecting moral stress: A study of military and police officers. *International Journal of Public Leadership*, 12 (4), 275-288.
 - Igra, L. (2001). *Den tunna hinnan mellom omsorg og grymhet*. Stockholm: Natur och Kultur
 - Kelly, D. M. (1961). *22 cells in Nuremberg*. New York: Greenberg
 - Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. New Jersey: Prentice Hall
 - Kvale, S. (1997). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal
 - Larsson, G. (2010). *Lederskap under stress*. Malmö: Lieber
 - Larsson, G., Nilsson, S., Ohlsson, A. & Berglund, A. K. (2015). *Mjuka medel mot moralisk stress i militær miljø*. Ledarskapscentrum 1:96: Karlstad.
 - Lepore, S. J., & Revenson, T. A. (2006). Resilience and Posttraumatic Growth: Recovery, Resistance, and Reconfiguration. Calhoun, L. G., & Tedeschi, R. G. (Eds.). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Routledge.
 - Milgram, S. (1961). Nationality and conformity. *Scientific American*, 205(6), 45–51
 - Möller, L. R. (2010). *Vi slår ihjel og lever med det*. København: Informations forlag.
 - Nilsson, S., Hyllengren, P., Brandow, C., Ohlsson, A., Waaler, G. & Larsson, G. (2013) *Rådsla för att dö och reaktioner på att ta liv* PM ISS/LC 18.
 - Nilsson, S., Hyllengren, P., Brandebo, M., Waaler, G. & Larsson, G. (2012). *Militära ledaras handtering av akuta stressituasjoner, med fokus på moraliska dilemma i kombination med akkumulert stress*. Karlstad: Ledarskapscentrum
 - Nilsson, S., Hyllengren, P., Ohlsson, A., Kallenberg, K., Waaler, G., & Larsson, G. (2015). Leadership and moral stress: Individual reaction patterns among first responders in acute situations that involve moral stressors. *Journal of Trauma & Treatment*, 4, 261-270.
 - Nilsson, S., Hyllengren, P., Ohlsson, A., Waaler, G., Lundqvist, L., Johansen, R., Alvinus, A. & Larsson, G. (2014). *Militært ledarskap: Emotionskultur och emotionshantering i moraliskt påfrestarte situationer. Ett kvantitativt test av en kvalitativt framtagen modell*. Karlstad: Ledarskapscentrum
 - Nilsson, S., Sjöberg, M., Kallenberg, K. & Larsson, Gerry. (2011). Moral Stress in International Humanitarian Aid and Rescue operations: A grounded Theory Study. *Ethics and Behavior*, 21(1): 49-68.
 - Reich, W. (1933). *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Köln: Kiepenheuer og Witsch
 - Smoler, F. (1989). The Secret of the Soldiers who Didn't Shoot. *American Heritage* 40(2), 37-45.
 - Spiller, R. J. (1988). S.L.A. Marshall and the Ratio of Fire. *The RUSI Journal* 133(4).
 - Waaler, G., Nilsson, S. & Larsson, G. (2013). *Ars vitam tollendi – kunsten å slå i hjel*. *Pacem* 16 (1), 5-26.
 - Waaler, G., Nilsson, S. & Larsson, Gerry. (2017). *Å ta liv – erfaringer fra Afghanistan*. *Michael* 14(1), 54-59.
 - Waaler, G., Larsson, G. & Nilsson, S. (2018). *Voldsbruk, drap og livsfare. Norske og svenske krigserfaringer fra Afghanistan*. Oslo: Cappelen-Damm (submitted).
 - Waller, J. (2007) [2002]. *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press
 - Windslow, D. (1998). Misplaced Loyalties: The Role of Military Culture in the Breakdown of Discipline in Peace Operations. *Canadian Review of Sociology*. 35(3), 345-367.
 - Welzer, H. & Neitzel, S. (2012) [2011]. *Soldater*. Oslo: Press
 - Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect*. London: Rider.